ELNUR NƏCİYEV

SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN ƏHALİSİ

Bakı-2024

Monoqrafiya Bakı Mühəndislik Universitetinin Tədris-Metodiki Şurasının 8 may 2024-cü il tarixli iclasının qərarına (protokol №52) və həmin qərar əsasında verilmiş 13 may 2024-cü il tarixli 0270№-li əmrə əsasən çap olunur.

Elmi redaktor və Ön sözün müəllifi: **Yaqub Mahmudov**
Akademik, Əməkdar elm xadimi, Dövlət Mükafatı laureatı

Rəyçilər: **Bilal Dədəyev**
Dosent, Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Rəşad Mustafa
Dosent, Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Dizayner və texniki redaktor: **Mehri Xanbabayeva**
Dosent, riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru

Elnur Nəciyev. SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN ƏHALİSİ. Bakı: "Turxan" NPB, 2024. – 396 səh.

Təqdim edilən kitabda Səfəvi dövlətinin əhalisi ilk dəfə tarixi demoqrafik baxımdan işıqlandırılmış, əhalisinin say dinamikası, yerləşməsi, inzibati-ərazi bölgüsü, demoqrafik, etnik, dini və sosial tərkibi, əhali yerdəyişmələri, təbii fəlakətlərin və xəstəliklərin yaratdığı demoqrafik problemlər barədə ətraflı məlumat verilmişdir. Kitab Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixi, dövlətin ərazisində məskunlaşan əhalinin tarixi-demoqrafik vəziyyəti ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Elnur Nəciyev, 2024
©"Turxan" NPB, 2024

SƏFƏVİ TARİXİMİZƏ YENİ BAXIŞ
Elnur Nəciyevin "Səfəvi dövlətinin əhalisi" monoqrafiyasına
ÖN SÖZ

Yurdumuzun tarixi keçmişinin hərtərəfli və dərindən tədqiq olunması, xalqımızın ümumdünya tarixi inkişaf prosesindəki rolunun layiqincə aydınlaşdırılması təkcə elmi baxımdan deyil, həm də gənc nəslin tarixlə tərbiyə olunması üçün də olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan orta əsr Azərbaycan dövlətlərinin, o cümlədən tarixi torpaqlarımızı ilk dəfə vahid mərkəzləşdirilmiş dövlət halında birləşdirməyə nail olan Azərbaycan Səfəvi dövlətinin əhali tarixinin öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bütün idarəçilik sistemi, o cümlədən qüdrətli ordusu Azərbaycan türklərindən ibarət olan Azərbaycan Səfəvi imperiyası ümumdünya tarixində dərin iz qoymuşdur. Məhz bu mühüm amil nəzərə alındıqda Elnur Rasim oğlu Nəciyevin "Səfəvi dövlətinin əhalisi" adlı tarixi-demoqrafik tədqiqatı həm Azərbaycan Səfəvişünaslığa yeni baxış, həm də bu sahədə mühüm elmi yenilikdir.

Haqqında bəhs etdiyimiz elmi araşdırma tarixşünaslığımızda hər şeydən öncə ona görə xüsusi elmi aktuallıq kəsb edir ki, qədim və orta əsr dövlətlərimizin əhali tarixi indiyədək lazımınca araşdırılmamışdır. Tək-tək uğurlu istisnalar nəzərə alınmazsa **qədim dövlətçilik tariximizdə və xalqımızın təşəkkülündə Kimmer¸ İskit, Sak, Hun qatı, bütövlükdə qədim türklərin rolu** dərindən araşdırılmamışdır. Bu baxımdan qədim Azərbaycan dövlətlərinin tarixində əhali problemi hələ də xüsusi tədqiqat obyekti olmayaraq qalır. Eyni çatışmazlıq orta əsr dövlətlərimizin tarixşünaslığında da nəzərə çarpır. Digər tərəfdən, Ərəb xilafətinin süqutundan müstəmləkə işğalları dövrünədək geniş Avrasiya məkanı və Şimali Afrikanın tarixi böyük türk imperiyalarının, o cümlədən qüdrətli Azərbaycan imperiyalarının tarixi ilə sıx bağlıdır. Bu uzun tarixi dövr

ərzində türk amili, o cümlədən Azərbaycan türkü Şərqin çox geniş ərazilərində baş verən etnik-siyasi proseslərdə mühüm rol oynamış və özündən sonrakı tarixə dərin iz qoymuşdur. Məhz bu baxımdan Elnur Nəciyevin tədqiqatı Azərbaycan Səfəvişünaslığında yeni, həm də uğurlu baxış hesab oluna bilər.

Tarixşünaslığımızda ilk dəfə qələmə alınan bu aktual mövzunu müəllif böyük məsuliyyətlə araşdırmışdır. Zəngin mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq bazasına əsaslananaraq araşdırılan bu əsər Səfəvilər dövlətinin əhalisini tarixi-demoqrafik baxımından tədqiqi istiqamətində atılmış ilk uğurlu addımdır. Tədqiqatın gedişində müəllif sadəcə olaraq Səfəvilər dövlətinin siyasi, sosial, iqtisadi, inzibati tarixi ilə bağlı həm vətən, həm də xarici tarixşünaslıqda qələmə alınan əsərləri elmi təhlil süzgəcindən keçirməklə kifayələnməmişdir. O, həm də Osmanlı və Azərbaycan əhalisi ilə bağlı ilk mənbələri, tarixi-demoqrafik tədqiqatları, Səfəvilər dövlətinin ayrı-ayrı tayfaları, oymaqları və obaları ilə bağlı yazılmış tədqiqat əsərlərini, əhalinin sayına təsir edən demoqrafik problemlərə dair aparılmış tədqiqatları və tərtib edilən kataloqları da tədqiqata cəlb etmişdir. Bu cür zəngin tarixşünaslıq və ilk mənbələr əsasında aparılan müqayisə və paralellərlə müəllifin əldə etdiyi maraqlı nəticələr, əslində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin əhalisinin öyrənilməsi istiqamətində gələcəkdə aparılacaq tədqiqat işlərinin də ilkin əsasını qoymuşdur. Gənc tədqiqatçının oxuculara təqdim edilən əsərində əldə edilən nəticələr dövrün tədqiqatçılarının fikirləri əsasında deyil, araşdırılan dövrə dair zəngin ilk mənbələrinin məlumatları əsasında müəyyən edilmiş, təkrar-təkrar yoxlanılmış və həmin məxəzlərdən gətirilən iqtibaslarla möhkəmləndirilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, əsərin mənbə bazası olduqca zəngindir: Osmanlı sultanlarının Səfəvilər dövlətinin müxtəlif bölgələrinin işğalı zamanı tərtib edilmiş, icmal, müfəssəl dəftərlər; dərc olunmuş müxtəlif tarixi-diplomatik, qanunvericilik sənədləri; dövrün müasiri olmuş Səfəvi və Osmanlı tarixçilərinin əsərləri; avropalı, osmanlı, rus səyyahla-

rının əsərləri və digər ilk mənbələr tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu cür geniş mənbə bazasından əhali tarixi ilə bağlı məlumatları seçib toplamaq, həmin faktların düzgünlüyünü yoxlayıb aydınlaşdırmaq gənc tədqiqatçıdan sadəcə tarixi biliklər deyil, dil bilgisi, demoqrafik, statistik, tibbi, hüquqi, coğrafi materiallarla işləmək bacarığı da tələb edir. Fikrimcə müəllif bu çətin işin öhdəsindən uğurla gəlmişdir.

Müəllif Azərbaycan Səfəvi dövlətinin konkret bir dövrünü deyil, bütövlükdə imperiyanın yaranışından süqutuna qədər böyük bir zaman çərçivəsini tarixi-demoqrafik baxımından tədqiq etmişdir. Tədqiqatın gedişində də qarşısına qoyduğu vəzifələri həll etməyə nail olmuşdur. Bu vəzifələrdən ən başlıcası təbii ki, Səfəvilər imperiyasının ərazisinin hüdudlarını və inzibati-ərazi bölgüsünü aydınlaşdırmaqdır. Müəllif həm Səfəvilər dövlətinin tarixində Səfəvi-Osmanlı, Səfəvi-Şeybani, Səfəvi-Moğol münasibətləri fonunda hüdudlarda baş verən dəyişiklikləri izləməyə çalışmış və buna nail olmuşdur. Tədqiqatın nəticəsində Azərbaycan Səfəvi imperiyasının ərazisinin təxminən 1.5 milyon kv. km-lə 3.6 milyon kv. km arasında dəyişdiyi aydınlaşdırılmışdır. Bu da müəllifin mühüm uğurlarından biri hesab oluna bilər.

Tədqiqatın digər mühüm vəzifəsi imperiyanın ərazisində əhalinin yerləşməsinə təsir göstərən amilləri aydınlaşdırmaq və əhalinin say dinamikasını müəyyənləşdirmək idi. Bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün müəllif Səfəvilər dövlətinin əhalisinin ilk öncə tayfalar, oymaqlar və obalar üzrə yerləşməsini tədqiq etmiş, daha sonra mövcud əhali siyahıyaalınmalarına, şəhər əhalisinin sayı ilə bağlı verilən məlumatlar əsasında problemi aydınlaşdırmağa çalışmışdır.

Müəllif yekunda dövrün tədqiqatçılarının əsərlərində, habelə dünya üzrə tərtib edilən əhali atlasları əsasında əhali sayı və yerləşməsi ilə bağlı qeyd edilənləri əldə etdiyi məlumatlarla müqayisə etmiş və həqiqətə daha yaxın rəqəmlər əldə etməyə nail olmuşdur.

Tədqiqatçının tariximiz üçün əldə etdiyi ən mühüm uğurlardan biri əhalinin tayfalar üzrə yayılma arealını daha obyektiv əks etdirən "Töhfeyi Şahi" adlı mənbəyə istinad edərək maraqlı faktları üzə çıxarmasıdır. XVIII əsr mənbəsi, təbii ki, Şah Sultan Hüseyn dövründə vergi verən əhalinin sayını çox göstərmək üçün rəqəmləri müəyyən qədər şişirdir. Lakin həmin mənbədə türk tayfalarının yayıldığı areal olaraq "**Xorasan, Azərbaycan, Şahicahan Mərvi, Gilan, qismən də Borucerd (Luristan) və Həmədan**" qeyd edilir. Həmin tayfaların sırasında isə Əfşarların, Qacarların, Şahsevənlərin də adı qeyd olunur ki, bu tayfalar da Səfəvilər dövlətində aparıcı türk tayfaları idi.

Təsadüfi deyil ki, müəllif Səfəvilər dövlətində miqrasiya və sürgünlərin əhalinin say dinamikasına təsirini öyrənərkən də bu məqama bir daha diqqət edərək dövlət sərhədlərinin möhkəmləndirilməsində Qacar və Əfşar tayfalarının xidmətlərindən geniş istifadə edildiyini mənbələrə əsaslanaraq bir daha təsdiq edir. Məsələn: *"Osmanlı qoşunlarına qarşı Şah I Abbas dövründə Bağdadın müdafiəsində Əfşarların rəhbəri Kəlbəli Sultanın göstərdiyi xidmətlər qarşılığında Urmiya vilayəti iqta olaraq ona bağışlandı və xan titulu ilə təltif edildi. Bu görə də, 8 min Əfşar ailəsi İraq-i Əcəm, Fars, Kirman və Xorasandan Urmiyaya köç etdi.*" Yaxud da yenə də Şah I Abbas dövründə Qacarların bir hissəsinin Qarabağda saxlanılmaqla, onların digər hissəsini Xorasanın Mərv ərazisinə, digər bir hissəsinin isə Astrabadda Gürgan çayının sahilində məskunlaşdırılması kimi Böyük Şah Abbasın gördüyü tədbirlər hansısa türk tayfasının gücünü zəiflətmək deyil, əksinə dövlətin sərhədlərini ən etibarlı saydığı Azərbaycan türklərinə tapşırmaq idi. Bütün bu məsələlərdən müəllif geniş bəhs edir. Sadəcə müəllifin təqdim etdiyi bu qiymətli əsərə nəzər salmaq yetər ki, tədqiqat işinin bu cür qiymətli məlumatlarla nə qədər zəngin olduğu nəzərə çarpsın.

Müəllifin əsərdə qeyd etdiyi elmi yeniliklərə nəzər saldıqda aydın görünür ki, tədqiqat işi bütünlüklə müəllifin özünə

məxsusdur, onun ağır zəhmətinin nəticəsidir və əsərdə heç bir təkrarçılıq yoxdur. Əsərdə diqqətimi çəkən ən mühüm yeniliklərdən biri də müəllifin qeyd etdiyi belə bir fikirdir: *"Səfəvilər özlərinə qədər mövcud olan digər türk sülalələrindən fərqli olaraq bütün türkmanları ehtiva etmiş və onları vahid ad – Qızılbaş adı altında birləşdirməyi bacarmışdır*". Bu fikrin bünövrəsində isə daha böyük bir həqiqət durur: tədqiqatda xatırlanan **Əski-Kumanlı, Yeni-Kumanlı, Kəngərli, Oğuz** boylarının demək olar ki, hamısının Səfəvilər dövlətinin yaraddılmasında birgə iştirakı və qaynayıb qarışması!

Fikrimcə istedadlı tədqiqatçı Elnur Nəciyevin "Səfəvi dövlətinin əhalisi" monoqrafiyası Azərbaycan Səfəvişünaslığına həm yeni baxış, həm də uğurlu töhfədir.

Hərtərəfli biliyə və geniş dünyagörüşünə malik olan istedadlı gənc tarixçimiz Elnur Nəciyev maarifçilik tariximizə, Şuşanın, Qarabağın qıpçaq-türk keçmişinə dair qiymətli elmi araşdırmaların müəllifi, "Azərbaycan tarixi xəritələrdə" atlasının redaksiya heyətinin üzvüdür, yorulmadan tariximizi saxtalaşdıranlara qarşı mübarizədə iştirak edir və həmişə meydandadır.

Gələcəyinə böyük ümid bəslədiyim, həmişə güvəndiyim gənc dostum Elnurun "Səfəvi dövlətinin əhalisi" monoqrafiyasının işıq üzü görməsindən çox sevinir və ona yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıram.

Yaqub Mahmudov
Akademik, Əməkdar elm xadimi,
Dövlət mükafatı laureatı.

Giriş

"Aləmin pənahı olan şah Təbrizə yollandı və Azərbaycan səltənətinin taxtına əyləşdi"

Budaq Münşi Qəzvininin "Cəvahirül-əxbar" əsərindən.

Xalqımızın dövlətçilik tarixinin ən şanlı səhifələrindən olan Səfəvi imperiyası təkcə Azərbaycanın, həmçinin bütövlükdə Cənubi Qafqazın deyil, eyni zamanda bütün Yaxın və Orta Şərqin dövlətçilik tarixində, beynəlxalq münasibətlərində, hərbi-siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır.

Səfəvilər dövləti yarandığı gündən qısa müddət ərzində bütün Yaxın və Orta Şərqdə qüdrətli hərbi-siyasi amilə çevrilmişdi. Şah İsmayılın yaratdığı Azərbaycan dövlətçiliyi Azərbaycan türklərinin dünyagörüşünün təkamülünə, o cümlədən öz-özünü və etnosiyasi məkanın formalaşmasında rolunu yenidən qiymətləndirməyə kömək etmişdi. [1]

Səfəvilər dövlətinin əhalisinin öyrənilməsi günümüzün aktual məsələlərindəndir. Ən azından ona görə ki, bu gün etnik rəngarəngliyi ilə fərqlənən ən problemli məkanlardan biri olan Yaxın və Orta Şərq bir zamanlar Səfəvilər dövlətinin tərkib hissəsi olmuşdur. Son dövrlərdə Səfəvi dövlətinin tarixi ilə bağlı aparılan tədqiqatlar təsdiq edir ki, iki yüz ildən artıq Yaxın və Orta Şərqin hərbi-siyasi həyatında mühüm rol oynayan Səfəvi imperiyası əslində Qərb səyyahlarının məlumatlarındakı kimi Persiya* deyil, yerli qaynaqların qeyd etdiyi kimi "Dövlət-i Qızılbaşan", yəni Qızılbaşlar dövləti adlanmışdır. Süqutuna qədər Səfəvi imperiyasının əsasən türk-qızılbaş əyanlarının birliyinə söykənməsi, Azərbaycan ərazisində yerləşən əsas

[1] Mehdiyev, R.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi ali məramlı tarixi şəxsiyyət kimi. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 2012, 5 dekabr.

siyasi mərkəzin İsfahana köçürülməsindən sonra dövlətin hər hansı bir farslaşmaya məruz qalmaması mənbələrdə öz təsdiqini tapır. Bu faktı daha da möhkəmləndirmək mövzunun aktuallığını daha da artırır və dövlətin əhali tərkibinin öyrənilməsi ilə bir çox suallar öz-özlüyündə cavablandırılmış olur.

Orta əsrlərdə Səfəvilər dövlətində yaşayan türk mənşəli əhalinin öz kimliyini necə dərk etməsi, özünü necə adlandırması, keçmişini və əcdadlarını necə yad etməsi, özünü digər xalq və etnik qrupların nümayəndələrindən hansı cəhətlərə görə fərqləndirməsi, Səfəvi və Osmanlı cəmiyyətində müxtəlif təbəqələr arasında "türk" və "türkman" terminlərinin nə dərəcədə işlənməsi və hansı məna daşıması kimi suallar Azərbaycan türk xalqının tarixini öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Osmanlı imperiyasında olduğu kimi Səfəvi imperiyasında da ictimai-siyasi qurumlar və rəsmi ideologiya, ilk növbədə dini prinsiplərə əsaslanırdı. Səfəvilər dövlətinin əhalisi əsasən müsəlmanlardan ibarət idi. Yerli əhalinin dili ilə vahid şəkildə "gavur" və gəbr kimi qeyd olun Səfəvilər dövlətinin qeyri müsəlman əhalisi – qriqoryan ermənilər və qriqoryanlaşan albanlar "erməni milləti", xüsusi məhəllələrdə-jubaralarda yaşayan zərdüştilər "zərdüşti milləti", yəhudiləri isə "yəhudi milləti" olaraq rəsmi statusa malik ayrı-ayrı dini icmalar şəkildə təşkilatlanmışdılar. Qeyd edək ki, orta əsrlərdə "millət" sözü dini inanclara əsaslanan dini icma mənasını daşıyırdı. [2]

Tədqiq etdiyimiz mövzunun aktual edən amillərdən biri də Səfəvilər dövlətində ümumişlək dilə çevrilmiş Azərbaycan tayfalarının ana dilinin türk dili olması idi. Bir sıra Şərq dövlətlərindən fərqli olaraq Səfəvilər dövlətində türk dilinin nüfuzu artmış, onun işlənmə dairəsi daha da genişlənmişdir. Bunu Nəsrulla Fəlsəfi də təsdiqləyərək yazır: *"Şirin fars dili Osmanlı imperiyasında və Hindistanda siyasət və ədəbiyyat dili*

[2] Mustafayev, Ş.M. Səlcuqilərdən Osmanlılara: XI-XV yüzilliklərdə Anadolunun türk mühitində etnosiyasi proseslər / Ş.M.Mustafayev. – Bakı: Elm, – 2010. – s. 2-3

olduğu bir dövrdə o (Şah İsmayıl Xətai - E.N.), türk dilini İran sarayının rəsmi dili etmişdi... vahid dövlət yaradan I Şah İsmayılın İranın milli və siyasi birliyini bərpa etməyi qarşısına qoymaması şübhəsizdir".[3]

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən bir digəri isə Səfəvilər dövlətinin əhalisinin yayıldığı ərazi ilə bugünkü İran ərazisində yaşayan əhalinin yayıldığı ərazidə mövcud paralellər və dəyişikliklərdir. Teymur Pirhaşimi belə yazır: *"Bu gün bütün dünyada bir nəfər tapılmaz ki, Arazın şimal və cənubunda sakin əhalinin dil və soykökünün bir olmasını inkar etmiş olsun".*[4] Təəssüf ki, 1925-ci ildən sonra Azərbaycanın bütövlüyünü parçalamaq, eyni dildə danışan, eyni mədəniyyətə malik olan və ölkə əhalisinin az qala yarısını təşkil edən bir bölgəni parçalayıb onun nüfuzunu azaltmaq üçün Səfəvilər dövründə Azərbaycan bəylərbəyliyi kimi tanınan inzibati ərazi vahidinin yerində Həmədan, Qəzvin, Zəncan, Ərdəbil ostanları (vilayətləri) yaradıldı. Azərbaycanın güneyi hal-hazırda İranın coğrafi bölgüsündə - Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, Həmədan, Qəzvin, Zəncan, Ərdəbil ostanlarından ibarətdir. İranda əhali yerdəyişmələri hesabına Azərbaycan türklərinin sıx şəkildə yaşayış nizamının pozulmasına çalışılması mövzunun öyrənilməsini daha da zəruri edir.

Qeyd edək ki, Vətən tarixşünaslığında Səfəvilər dövlətinin əhali tarixi ilə bağlı məsələlər dərindən araşdırılmamış, yalnız problemlə bağlı ümumi məlumat verməklə kifayətlənilmişdir. Bu baxımdan, Səfəvilər dövlətinin əhali məsələsinin tədqiqinə təşəbbüs göstərilməsi mövzunun aktuallığını daha da artırır və gələcək tədqiqatlar üçün bir yol müəyyənləşdirmiş olur.

---

[3] Fəlsəfi, N. Zendegani Şah Abbas-e əvvəl (celd-e əvvəl)/N.Fəlsəfi. – Tehran: İntişarat-e elmi, – 1347. – s. he, ze, ye

[4] Pirhaşimi, T. Arran vilayəti əst əz Azərbaycan. Varlıq, 1985, № 3-4, s. 54; Mədətli, E.Y. Azərbaycan həqiqətləri İran tarixşünaslığında / E.Y.Mədətli. – Bakı: Təhsil, – 2011. – s. 18

Səfəvilər dövlətinin əhalisinin tarixi-demoqrafik tədqiqi nəinki Vətən tarixşünaslığında, bütövlükdə xarici tarixşünaslıqda da indiyə kimi ayrıca tədqiqat obyekti olmamışdır. Yalnız problemin ayrı-ayrı məsələləri bəzi ümumiləşdirilmiş əsərlərdə, yaxud da Səfəvilər dövlətinin ayrı-ayrı bölgələrinə dair Osmanlı işğalları zamanı tərtib edilmiş təhrir dəftərləri əsasında tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqatlar da daxil olmaqla problemin tarixşünaslığını aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- Ümumiləşdirilmiş əsərlər;
- Ayrı-ayrı tayfalar, oymaqlar və obalarla bağlı yazılmış tədqiqat əsərləri;
- Osmanlı və Azərbaycan əhalisi ilə bağlı aparılan tarixi-demoqrafik tədqiqatlar;
- Ayrı-ayrı inzibati vahidlərlə bağlı aparılmış tədqiqatlar;
- Xəstəliklər və təbii fəlakətlər, xüsusilə də zəlzələlərlə bağlı aparılmış tədqiqatlar və tərtib edilmiş kataloqlar;

Ümumiləşdirilmiş əsərlər deyildikdə həm İran və Azərbaycan tarixinə dair yazılmış əsərləri, həm də Səfəvilər dövləti ilə bağlı ümumi səpkidə yazılmış əsərləri nəzərdə tuturuq. İran tarixi ilə bağlı Kembric Universitetinin nəşri olan 7 cildliyin 6-cı cildi, Con Malkolm, Kaveh Fərrux, Vilyam Haas, Vasili Bartold [5] və başqalarının İran tarixi ilə bağlı əsərləri, o

[5] The Cambridge History of Iran: [In 7 volumes] / edited by Peter Jackson Lecturer in History, University of Keele and the late Laurence Lockhart. – Cambridge: University press, – vol. 6: The Timurid and Safavid periods – 2006. – 1156 p.; Malcolm, J. The History of Persia from the most early period to the present time: containing an account of the religion, government, usages and character of the inhabitants of that kingdom: [in two volumes] / J.Malcolm. – London: John Murray, Albemaarle-street, – Vol. 1. – 1829. – 555 p.; Malcolm, J. The History of Persia from the most early period to the present time: containing an account of the religion, government, usages and character of the inhabitants of that kingdom: [in two volumes] / J.Malcolm. – London: John Murray, Albemaarle-street, – Vol. 2. – 1829. – 595 p.; Farrokh, K. Iran at war, 1500-1988 / K.Farrokh. – Oxford: Osprey, – 2011. – 481 p.; Haas, W.S. Iran / W.S.Haas. – New York: Columbia University press, – 1946. – 273 p.; Бартольд, В.В.

cümlədən də çoxcildlik Azərbaycan tarixinin 3-cü cildi [6] problemlə bağlı bəzi məsələlərə (əhali sayı, etnik tərkib, təbii fəlakətlər, xəstəliklər, sürgünlər, köçürülmələr) dair məlumatları özündə ehtiva etsə də, problemin kompleks tədqiqi baxımdan ümumi təəssürat yaratmır. Lakin onlarla müqayisədə Səfəvi dövlətinin tarixi ilə bağlı həm Azərbaycan tədqiqatçılarının,[7] həm də xarici tədqiqatçıların əsərləri [8] Səfəvilər dövlətinin əhali tarixi ilə bağlı daha sistemli və dəyərli məlumatları özündə ehtiva edir.

İstər Azərbaycan, istərsə də Türkiyə tarixşünaslığı ayrı-ayrı tayfalar, oymaqlar və obalarla bağlı yazılmış tədqiqat əsərləri ilə zəngindir. Xüsusilə də Türkiyə tarixşünaslığında Faruk Sümerin tədqiqatları[9] Səfəvilər dövlətinin etnik tərkibi

---

Сочинения: [в 9 томах]. – Москва: Наука, – Т. 7: Работы по исторической географии и истории Ирана. – 1974. – 667 с.

[6] Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. III cild (XIII-XVIII əsrlər) / Məs. red. O.Əfəndiyev – Bakı: Elm, – 2007. – 592 s.

[7] Bayramlı, Z.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk qızılbaş əyanlarının rolu / Z.H.Bayramlı. – Bakı: Avropa, – 2015. – 348 s.; Dadaşova, R.İ. Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda) / R.İ.Dadaşova. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 440 s.; Əfəndiyev, O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 344 s+8 s.; Həsənəliyev, Z.M. Səfəvi dövləti XVII əsrdə (Avropa səyyahlarının məlumaları əsasında): / tarix üzrə elmlər doktoru dissertasiyası / – Bakı, 2005. – 294 s. və b.

[8] Bilge, R. 1514 Yavuz Selim ve Şah İsmail. Türkler, Türkmenler ve Farslar / R.Bilge. – İstanbul: Giza yayınları, – 2011. – 438 s.; Douglas, E.S. Ateşli silahlar çağında İslam İmparatorlukları: Osmanlılar, Safeviler, Babürlüler / E.S.Douglas. – İstanbul: Ufuk yayınları, – 2013. – 352 s.; Gündüz, T. Son Kızılbaş Şah İsmail / T.Gündüz. – İstanbul: Yeditepe, – 2014. – 175 s.; Kaplan, D. Safeviler ve Kızılbaşlık. Aleviliğin tarihsel temelleri / D.Kaplan. – Ankara: Gece kitaplığı, – 2015. – 189 s.; Küçükkalfa, A. Şahlar-Sufiler-Türkmenler / A.Küçükkalfa. – İstanbul: Matsis Matbaa Hizmetleri, – 2011. – 320 s. və b.

[9] Sümer, F. Avşar // İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, – c. 4. – 1991, – s.160-164; Sümer, F. Bayat // İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, – c. 5. – 1992, – s.218-219; Sümer, F. Bayatlar //

ilə bağlı tədqiqatçı üçün tam təəssürat yaradır. Ondan savayı, Sübhan Saatçi, [10]Tufan Gündüz,[11] Cevdet Türkay[12] və Hüseyn Arslanın[13] Osmanlı təhrir dəftərlərinə istinadən türk tayfaları ilə bağlı apardıqları tədqiqatlar son dərəcə dəyərlidir və Səfəvilər dövlətinin yaranmasında iştirak edən türk-qızılbaş tayfaları ilə bağlı dolğun məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Vətən tarixşünaslığında isə bu istiqamətdə yazılan əsərlər içərisində Zabil Bayramlının [14] , Ənvər Çingizoğlunun [15] tədqiqatları xüsusilə fərqlənir.

Osmanlı əhalisi ilə bağlı aparılan tarixi-demoqrafik tədqiqatlardan isə türkiyəli iqtisad tarixçisi Ömər Lütfi Barkanın bu istiqamətdə yazdığı əsərlər,[16] yerli tarixşünaslıqda isə "Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları"[17] mövzusunda

İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk dili ve Edebiyatı Dergisi, – 1952. 4/4, – s.373-398; Sümer, F. Döğerlere dair // İstanbul: Türkiyat Mecmuası, – 1953, – s.139-158 və b.

[10] Saatçi, S. İrak türkmen boyları. Oymaklar ve yerleşme bölgeleri / S.Saatçi. – İstanbul: Ötüken, 2015. – 248 s.

[11] Gündüz, T. Anadolu'da Türkmen Aşiretleri. Bozulus türkmenleri 1540-1640 / T.Gündüz. – İstanbul: Yeditepe, – 2015. – 206 s.

[12] Türkay, C. Osmanlı imparatorluğun'da Oymak Aşiret ve Cemaatlar / C.Türkay. İstanbul: İşaret Yayınları, – 2012. – 832 s.

[13] Arslan, A. Osmanlılar'da Coğrafi Terim Olarak "Acem" Kelimesinin Manası ve Osmanlı - Türkistan Bağlantısındaki Önemi (XV-XVIII. Yüzyıllar) // Ankara: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, – 1997. №8, – s. 83-87.

[14] Bayramlı, Z.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk qızılbaş əyanlarının rolu / Z.H.Bayramlı. – Bakı: Avropa, – 2015. – 348 s.

[15] Çingizoğlu, Ə., Avşar, A. Avşarlar / Ə.Çingizoğlu, A.Avşar. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, – 2008. – 336 s.+32 s. ; Çingizoğlu, Ə. Cavanşir-Dizaq mahalı / Ə.Çingizoğlu. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – 216 s.; Çingizoğlu, Ə. Ərdəbil xanlığı / Ə.Çingizoğlu. – Bakı: Mütərcim, – 2014. – 260 s. və b.

[16] Koç, Y. Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları // Ankara: Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, – 2013. Sayı 65, – s. 177-202

[17] Şükürov, K.K. Azərbaycan əhalisi: Öyrənilməsi tarixi və qaynaqları

doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş professor Kərim Şükürovun tədqiqat işi əsas götürülmüşdür. Bu tədqiqatlarda istər problemin nəzəri əsaslarının işlənməsi, istərsə də əhali sayı ilə bağlı hesablama qaydalarının müəyyən edilməsi yolları daha aydın şəkildə öz əksini tapmışdır.

Son dərəcə geniş ərazini əhatə edən Səfəvilər imperiyasının ayrı-ayrı bölgələri ilə bağlı istər yerli, istərsə də xarici tədqiqatçıların yazdıqları əsərlər ayrı-ayrı şəhərlərin[18], bəylərbəyliklərin[19], o cümlədən də Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin [20] əhali tarixi ilə bağlı məlumatların əldə edilməsi baxımdan xüsusi maraq doğurur.

Səfəvi dövlətinin ərazisində baş verən kütləvi xəstəliklər və təbii fəlakətlər, xüsusilə də zəlzələlərlə bağlı aparılmış tədqiqatlar və tərtib edilmiş kataloqlar əsasən xarici tədqiqatlardan ibarətdir. Zəlzələlərlə bağlı Manuel Berberianın tədqi-

(qədim zamanlardan müasir dövrədək): / tarix üzrə elmlər doktoru dissertasiyası/ – Bakı, 2005. – 578 s. Biblioqr.: s.334-578.

[18] Aşurbəyli, S.B. Bakı şəhərinin tarixi / S.B.Aşurbəyli. – Bakı: Avrasiya press, – 2006. – 416 s.; Muradov, V. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri / V.Muradov. – Bakı: Maarif, – 1983. – 157 s.; Onullahi, S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri (sosial-iqtisadi tarixi) / S.M.Onullahi. – Bakı: Elm, – 1982. – 280 s.; Гейдаров, М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII веков. Ремесло и ремесленные центры / М.Х.Гейдаров. – Баку: Элм, – 1982. – 283 с. və b.

[19] Bəxışov, V.B. Çuxur-Səd bəylərbəyiliyinin hüdudları və Osmanlı işğalı dövründə inzibati bölgüsü haqqında // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2008. № 2, – s. 182-186.; Aydoğmuşoğlu, C. Tarihte Tebriz: / Yüksek lisanz tezi / – Ankara, 2007. – 133 s.; İvecan, R. Revan livası yerleşim ve nüfus yapısı (1724-1730) // İstanbul: Tarih dergisi, – 2010. Sayı 50 (2009/2), – s.121-148 və b.

[20] Qarabağlı, A. Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri / A.Qarabağlı. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – 480 s.; Məmmədli, M.Ş. Azərbaycan ədəbiyyatının Borçalı qolu (1920-ci ilə qədər) / M.Ş.Məmmədli. – Tbilisi: Kolori, – 2003. – 363 s.; Məmmədli, M.Ş. Ədəbi Borçalı. Bədii ədəbiyyatda Borçalı mövzusu (1920-ci ilə qədər) / M.Ş.Məmmədli. – Bakı: Borçalı NPM, – 2002. – 94 s.

qatları[21]və zəlzələ kataloqları[22] bu təbii fəlakətin əhali sayına təsirini öyrənmək baxımdan son dərəcə dəyərlidir və problemin tədqiqində tam təsəvvür yaradır. Osmanlı imperiyasında baş verən xəstəliklərə dair Nükhət Varlık, [23] Səfəvilər dövlətində təbii fəlakət və xəstəliklərlə bağlı Çarlz Melvill [24] kimi tədqiqatçıların əsərləri demoqrafik problemlərin əhali sayına təsirini öyrənmək baxımdan yalnız tədqiqat əsəri deyil, həm də ilkin qaynaq rolunu oynayır.

Səfəvilər dövlətinin əhalisinin tədqiqi işi mövzu ilə bağlı ən kiçik faktların belə əks olunduğu sənəd və materialların toplanılmasını, sistemləşdirilməsini və bunun əsasında problemin öyrənilməsini tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqat işinin xronoloji çərçivəsi Səfəvilər dövlətinin yaranmasından süqutunadək olan dövrü əhatə etdiyinə görə istinad etdiyimiz qaynaqları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

---

[21] Berberian, M. Natural hazards and the first earthquake catalogue of Iran / M.Berberian. – Tehran: IIEES, – Volume 1: Historical hazards in Iran prior to 1990. – 1995. – 668 p.; Berberian, M. The Historical Record of Earthquakes in Persia. Encyclopedia Iranica, VII (F.6). – Drugs-Ebn al-Atir, USA, California: Mazda Publishers, Costa Mesa, – 1996, – p.635-640

[22] Мушкетова, И., Орлова, Л. Каталог землетрясений Российской империи / И.Мушкетова, Л.Орлова. – СПБ.: Типография императорской Академии Наук, – 1893. – 586 с.; Catalog of significant earthquakes 2150 B.C.-1991 A.D. İncluding Quantitative Casualties and Damage / P.K.Dunbar, P.A.Lockridge, L.S.Whiteside. – USA: U.S. Dept. of Commerce, National Oceanic and Atmospheric Administration, National Environmental Satellite, Data, and Information Service, National Geophysical Data Center, – 1992. – 329 p.

[23] Varlık, N. Disease and empire: A history of plague epidemics in the early modern Ottoman Empire (1453-1600): /A dissertation submitted to the faculty of the division of the humanities in candidacy for the degree of doctor of philosophy department of near eastern languages and civilizations/ – Chicago, Illinois, 2008. – 283 p.

[24] Ambraseys, N.N., Melville, C.P. A History of Persian Earthquakes / N.N.Ambraseys, C.P.Melville. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2005. – 240 p. və b.

- Osmanlı sultanlarının Səfəvilər dövlətinin müxtəlif bölgələrinin işğalı zamanı tərtib etdikləri icmal, müfəssəl dəftərlər;
- Dərc olunmuş müxtəlif tarixi-diplomatik, qanunvericilik sənədləri;
- Dövrün müasiri olmuş Səfəvi və Osmanlı tarixçilərinin əsərləri;
- Avropalı, osmanlı və rus səyyahlarının əsərləri.

Səfəvilər dövləti Osmanlılarla müharibələr zamanı bəzi ərazilərini itirmiş və yalnız müəyyən müddətdən sonra həmin əraziləri geri qaytara bilmişdir. Osmanlı sultanları işğal olunmuş Azərbaycan ərazisində, eləcə də Səfəvi imperiyasının digər ərazilərində vergi yığılmasını asanlaşdırmaq üçün xüsusi təhrir və qeydiyyat işləri aparmış, onların nəticələrini tərtib etdikləri müfəssəl və icmal dəftərlərində əks etdirmişdilər. Tərtib edilən bu cür təhrir dəftərlərin müfəssəl və icmal olaraq adlandırılan növləri əslində biri geniş, biri xülasə formasında olmaqla eyni məlumatı əks etdirirdi. Bu mənbələrdə əhali etnik mənsubiyyətinə görə deyil, dini mənsubiyyətinə görə qeydə alınmışdır. Ancaq bu qeyd də bütün yaşayış məntəqələri üçün deyil, müsəlman və xristian əhalinin birgə yaşadıqları yerlər üçün edilmişdir.

Səfəvilər dövlətinin bütövlükdə əhali tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu mənbələrin hamısından deyil, yalnız bir qismindən yararlanmışıq. Tədqiqat zamanı da Osmanlı dəftərlərinin orijinalına deyil, tərcümə edilərək tədqiqata cəlb edilən nəşrlərinə istinad etmişik [25].

[25] Lori vilayətinin icmal dəftəri / elmi red. H.Məmmədov; ön söz, mətnin tərtibi, tərc. və qeydlərin müəl. Ş.Mustafayev. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 87 s.; Kırzıoğlu, M.F. 1593 yılı Osmanlı Vilayet Tahrir Defterinde Anılan Gence-Karabağ Sancakları Ulus ve Oymakları // Ankara: A.Ü. Ed. Fak. Araştırma Dergisi, – 1979. A. Caferoğlu Özel Sayısı, – s. 199-222; Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri / Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı). – Bakı: Şuşa nəşriyyatı, – 2000. – 576 s. və b.

Tədqiqatın gedişində müraciət edilən mənbələrin ikinci qrupunu dərc olunmuş müxtəlif tarixi-diplomatik, qanunvericilik sənədləri təşkil edirdi. Xüsusilə də qızılbaşların edam və sürgünləri ilə bağlı Osmanlı sultanlarının fərmanları, [26] qızılbaşlarla bağlı Osmanlı sənədləri məcmusu, [27] farsdilli sənədlər toplusu [28] problemin tədqiqi baxımdan son dərəcə dəyərlidir.

Dövrün müasiri olmuş Səfəvi və Osmanlı tarixçilərinin əsərləri problemin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həsən bəy Rumlu, İsgəndər bəy Münşi, Qazi Əhməd Qumi, Oruc bəy Bayat, Arakel Təbrizli, Zəkəriyyə Əylisli, Yesai Həsən Cəlalyan və başqa Səfəvi tarixçilərinin əsərləri [29] dövlətin ayrı-ayrı şəhər və vilayətləri üzrə əhali sayı, Səfəvilər dövləti hüdudlarında baş verən təbii fəlakət və xəstəliklərin

[26] Canpolat, C. Osmanlı Belgelerinde aleviler hakkında idam ve sürgün fermanları / C.Canpolat. – İstanbul: Markiz yayınları, – 2012. – 192 s.

[27] Öz, B. Aleviler ile ilgili Osmanlı belgeleri / B. Öz. – İstanbul: Can yayınları, 2014. – 302 s.

[28] Nobuaki, K. Persian documents: Social history of Iran and Turan in the fifteenth to nineteenth centuries / K.Nobuaki. – London and New York: Taylor& Francis e-Library, – 2005. – 189 p.

[29] Rumlu, Hasan. Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't Tevarih) / Çeviren C.Cevan. – Ankara: Ardıç yayınları, 2004. – 256 s.; A chronicle of the early Safawis being the Ahsanu't-tawarikh of Hasan-i-Rumlu: [In 2 volume]. (English Translation) / translated by C.N.Seddon, M.A., I.C.S. (Retired). – Gujarat: Oriental Institute Baroda, – vol. 2. – 1934. – XV+301 p.; İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarix-e aləmara-ye Abbasi). 2 kitabda. I kitab / Fars dilindən çevirən Ş.Fərzəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2010. – 1144 s.; İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarix-e aləmara-ye Abbasi). 2 kitabda. II kitab / Fars dilindən çevirən Ş.Fərzəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2014. – 1400 s. ; Məmmədova, Ş.K. "Xülasət ət-təvarix" Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi / Ş.K.Məmmədova. – Bakı: Elm, – 1991. – 120 s.; Россия и Европа глазами Орудж-Бека Баята – Дон Жуана Персидского / перевод с английского, введение у комментарии и указатели О. Эфендиева и А.Фарзалиева. – СПб: Издательство Санкт-Петербургского университета, – 2007. – 211 c. və b.

nəticələri barədə ilkin mənbə rolunu oynayır. Səfəvi müəlliflərindən Səmianın "Təzkirət əl-müluk" [30] adlı əsəri isə Səfəvilər dövlətinin inzibati ərazi bölgüsü və əhali yerləşməsi ilə bağlı sistemli məlumatlar əldə etməyə imkan yaradır. Osmanlı tarixçilərindən isə İdris Bitlisi, Şərəf xan Bitlisi, Cəlalzadə Mustafa [31] və başqalarının əsərləri Səfəvi-Osmanlı müharibələri vaxtı Osmanlı qoşunları tərəfindən sürgün, qətl və qarətə məruz qalmış əhali, bəzi Səfəvi ərazilərində əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı dolğun məlumatlar verir.

Səfəvilər dövlətinin istər siyasi, istərsə də ictimai-iqtisadi həyatı osmanlı, rus, avropalı səyyah, tacir, missionerlərinin də diqqətini cəlb etmiş, onlar öz gündəliklərində, hesabatlarında bu məsələlər haqqında geniş məlumatlar vermişdilər. Bu mənbələrin hər biri üçün ən ziddiyyətli məqam verdikləri məlumatları daha çox təhlil etmədən həqiqət kimi qəbul edərək, yaxud da mühakiməni tədqiqatçının öhdəliyinə buraxaraq təqdim etmələri idi. Bu baxımdan bu mənbələrə istinad edərkən verdikləri məlumatlara tənqidi yanaşmaq lazımdır.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulan başlıca məqsəd Səfəvilər dövlətinin əhalisi ilə bağlı müxtəlif mənbə və tədqiqatlardakı məlumatları toplamaq və müqayisəli təhlil metodundan istifadə edərək öyrənmək, əldə olunan nəticələri ümumiləşdirərək tarixi-demoqrafik istiqamətdə vahid problem kimi araşdırmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya qoyulan vəzifələr aşağıdakılardır:

---

[30] Minorsky, V.F. Tadhkirat al-muluk. A manual of Safavid Administration (circa 1137/1725). Persian text in Facsimile (B.M. Or. 94-96) / V.F.Minorsky. – London: printed by W. Heffer & Sons, – 1943. – 360 p.

[31] İdris-i Bitlisi. Selim Şahname / haz. H.Kırlangıc. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, – 2001. – 432 s.; Şerefhan Bitlisi. Şerefname: [2.ciltte] / Ş.Bitlisi, farsçadan çeviren A.Yegin. – İstanbul: Nubihar, – c.1. – 2014. – 487 s.; Şerefhan Bitlisi. Şerefname: [2.ciltte] / Ş.Bitlisi, farsçadan çeviren O.Aslanoğlu. – İstanbul: Nubihar, – c.2. – 2014. – 296 s.; Celalzade, M. Selim-name / Haz.: Prof. Dr. Ahmet Uğur-Ögrt. Gör. Dr. Mustafa Çuhadar. – İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, – 1997. – 706 s. və b.

- Səfəvilər imperiyasının ərazisinin hüdudlarını və inzibati-ərazi bölgüsünü aydınlaşdırmaq, baş verən dəyişikliklərin səbəblərini öyrənilmək;
- İmperiyanın ərazisində əhalinin yerləşməsinə təsir göstərən amilləri aydınlaşdırmaq və əhalinin say dinamikasını müəyyənləşdirmək;
- Əhalinin etno-demoqrafik vəziyyətində baş verən dəyişikliklərin səbəblərinə aydınlıq gətirmək;
- Dövlətin idarə edilməsində türk-Qızılbaş tayfalarının yeri və rolunu aydınlaşdırmaq;
- Əhalinin dini və sosial tərkibini öyrənmək;
- Əhalinin demoqrafik problemlərinin səbəblərinə (doğum, nikah, ölüm, təbii artım) aydınlıq gətirmək;
- Miqrasiya və sürgünlərin əhalinin say dinamikasına təsirini öyrənmək;
- Təbii fəlakət və xəstəliklərin əhalinin sayına təsirini aydınlaşdırmaq.

Tədqiq olunan problemin araşdırılmasında tarixi yanaşma, tənqidi-analitik üsuldan, müqayisəli təhlil, tarixi gerçəkliklərin aydınlaşdırılmasında prosesləri doğuran səbəb və nəticələrin əlaqəsi metodundan istifadə edilmiş, dünya tarix elminin və Vətən tarixşünaslığının son nailiyyətləri nəzərə alınmışdır. Tədqiqatın gedişində istifadə olunmuş əsas üsul elmi araşdırmalarda geniş yayılmış müqayisəli təhlil metodudur.

Tədqiqatın gedişində önə sürülmüş və tarixi mənbələr əsasında əsaslandırılmış əsas müddəalar aşağıdakılardır:

– Bir çox tarixçilərin İran, yaxud Persiya kimi təqdim etdiyi Səfəvilər dövləti əslində Azərbaycan dövləti idi. Əsas mərkəzi Azərbaycan, aparıcı qüvvəsi Azərbaycan türkləri idi.
– Azərbaycan Səfəvi imperiyasının mövcud olduğu müddətdə əhalisinin sayı 5-10 milyon arasında dəyişmişdir.
– Səfəvilər imperiyasında əhalinin demoqrafik tərkibinin öyrənilməsi üçün Osmanlı dəftərlərinin tədqiqi müəy-

yən təsəvvür yaratmağa imkan verir.

– Əhalinin etnik tərkibində demək olar ki, bütün türkman tayfaları təmsil olunub.
– Səfəvilər dövlətinin rəsmi dininin islam dini olması və müsəlmanların sıx yaşadığı əraziləri əhatə etməsi nəzərə alınarsa, imperiyanın dini tərkibində müsəlmanların əksəriyyət təşkil etməsi məlum olur.
– Əhalinin sosial tərkibinin çox böyük hissəsini icarədar kəndlilər təşkil edirdi.
– XVII əsrin əvvəllərində ticarətin inkişafı üçün xristian tacirlərin köçürülməsi XVII əsrin sonlarından başlayaraq Səfəvilər dövlətini böhrana doğru apardı və son nəticədə də bu dövlətin süqutunu tezləşdirən amillərdən biri oldu.
– Səfəvilər dövlətində baş verən epidemiyalar və təbii fəlakətlər nəticəsində əhali sayında nəzərəçarpacaq qədər azalma olsa da, bu Avropa ilə müqayisədə daha aşağı idi.

Səfəvilər dövlətinin əhalisinin öyrənilməsi Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq tədqiqat obyektinə çevrilmişdir və araşdırmanın gedişində aşağıdakı elmi nəticələr əldə olunmuşdur:

- Azərbaycan tarix elmində ilk dəfə olaraq Səfəvilər dövlətinin əhalisi kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir;
- Səfəvilər dövlətinin "İran dövləti" kimi təqdim olunması, "əsas etnik qrupların fars adlandırılması" fikrinin yanlış olduğu elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır;
- Azərbaycan tarix elmində ilk dəfə olaraq bütün Qızılbaş oymaqları tərkibinə daxil olan obalarla birlikdə ayrıca tədqiq edilmişdir;
- Səfəvi imperiyasının hüdudları çərçivəsində əhalinin dini tərkibi tədqiq edilərək aydınlaşdırılmışdır;
- Əhalinin sosial-silki tərkibi, ayrı-ayrı təbəqələr arasında hüquqi münasibətləri əhatə edən sosial məsələlər

araşdırılmışdır;
- Səfəvi imperiyasının idarə edilməsində Qızılbaş-türk tayfaların aparıcı rol oynadığı sübut olunmuşdur;
- Əhalinin miqrasiyası, xüsusilə də 1514-cü il Çaldıran döyüşündən sonra Sultan Səlim tərəfindən Təbrizdən İstanbula köçürülən əhalinin sayının müəyyənləşdirilməsinə cəhd edilmiş və Azərbaycan tarix elmində ilk dəfə olaraq həmin insanların adları və peşələri barədə mühüm məlumat verilmişdir;
- Azərbaycan tarix elmində ilk dəfə olaraq Səfəvilər dövlətinin əhalisinin say dinamikasına təsir edən təbii fəlakətlər və xəstəliklər öyrənilmiş və əldə olunan məlumatlar ümumiləşdirilmişdir.

Tədqiqat işinin elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti onunla izah edilə bilər ki, əsərdə istifadə olunan faktik materialdan və əldə olunmuş nəticələrdən universitetlərin tarix fakültələrində "Səfəvi dövlətinin əhalisi" mövzusunda ixtisas kurslarının aparılmasında, ümumiləşdirilmiş əsərlərin yazılmasında, tədris və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, elmi konfrans və seminarların keçirilməsində istifadə oluna bilər.

Kitabın tam variantını əldə etmək istəyənlərin diqqətinə!

Hörmətli oxucu, kitabı sadəcə oxu üçün əldə etmək istəyənlər 5 AZN ödəniş etməklə əsərin pdf variantını əldə edə bilər. Əsərin elektron və çap versiyasının kommersiya məqsədi ilə istifadəsi, pulsuz yayılması qadağandır! **Ödəniş etdikdən sonra qəbzi +994774700039 nömrəsinə göndərib kitabı əldə edə bilərsiniz.**

Kapital bank hesabı:

5239 1517 6894 8989

Whatshapp nömrəsi:
+994774700039

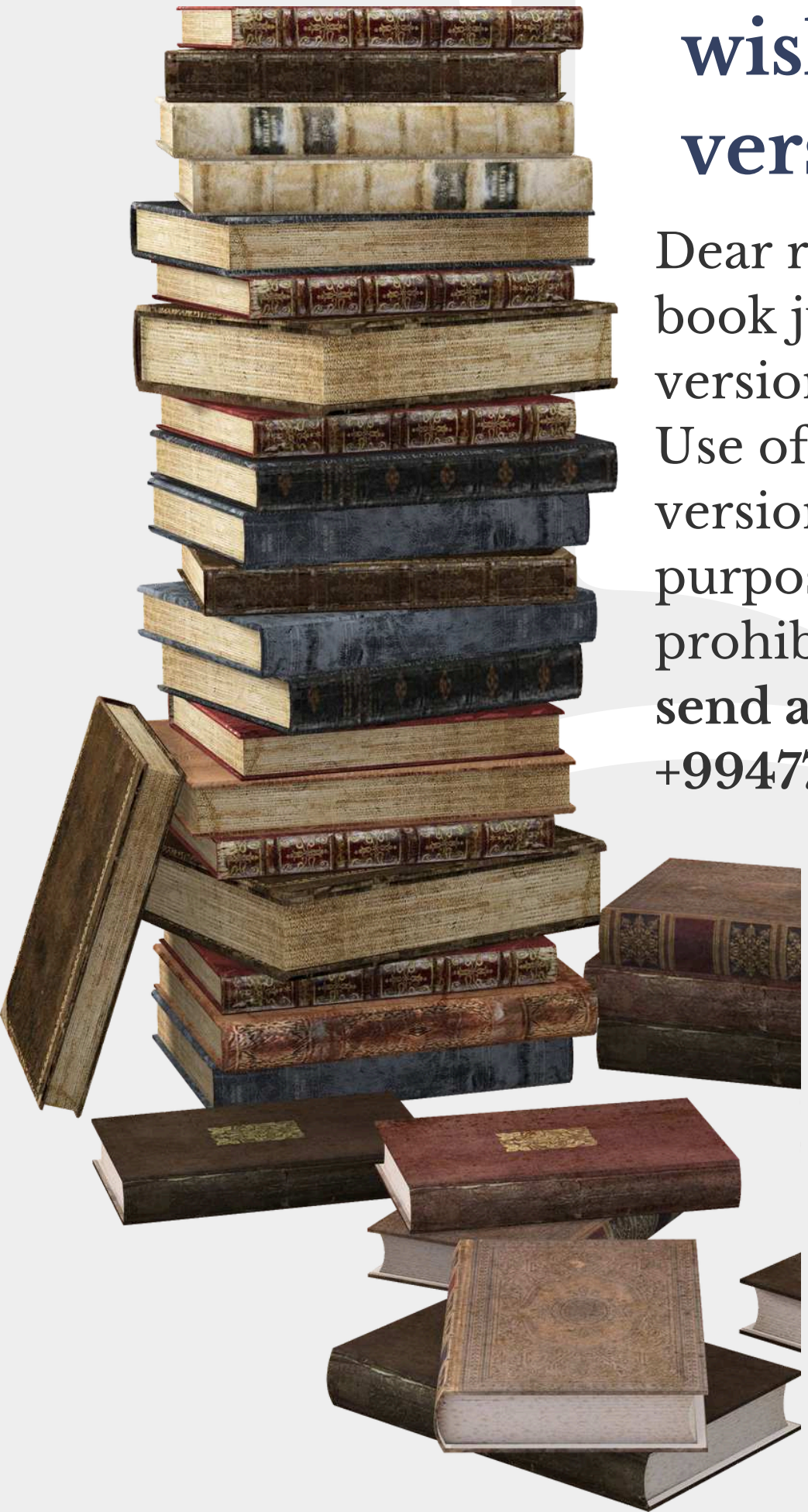

Attention to those who wish to receive the full version of the book!

Dear reader, those who want to get a book just for reading can get a pdf version of the work by paying 5 AZN. Use of the electronic and printed version of the work for commercial purposes; free distribution is prohibited! **After payment, you can send a check to the number +994774700039 and get the book.**

Capital bank account:
5239 1517 6894 8989

Whatshapp number:
+994774700039